

Юля Гончар

ГЕНДЕРНЕ ПРОЧИТАННЯ РОМАНТИЧНОГО ШЕВЧЕНКА

Досвід митця не може бути позбавлений певних культурних нашарувань. Тим більше, коли йдеться про національних геніїв Шевченкового рівня. Природно, що маскулінна чи фемінна орієнтація культури впливає на формування суспільних гендерних уявлень, які знаходять відображення, і у світогляді автора і у його літературній творчості. Їх структура і зміст, по-перше, залежать від етнокультурної своєрідності, в якій існують подібні уявлення, по-друге, від історичної стадії розвитку відповідного суспільства. Тема цієї розвідки у центр нашої уваги виводить фемінні й маскулінні тенденції української культури першої половини ХІХ століття, що мали безпосередній вплив на формування гендерної картини художнього світу Т. Шевченка.

На думку Є. Маланюка, на самовираження поета впливали „і надзвичайно-романтичні перипетії його особистого життя, і могутньо-романтичний перший розгін пробудженого в нім поета, і настрої тодішньої доби в літературі, і, нарешті, як правило, романтичні ж повіви національного відродження, що починалося...”¹. Є. Нахлік акцентує схильність до ліричних роздумів і суб’єктивного самовира-

---

¹ Є. Маланюк, *Книга спостережень. Фрагменти. Від Кобзаря до нації: студії і роздуми*, Київ 1995, с. 33.

ження (зумовлену специфікою преромантичної та романтичної доби), твердить про особливе відчуття поетом власної екзистенції.² В. Пахаренко вважає, що зосередженість на екзистенційному взагалі притаманна українцям. Закономірно, і Т. Шевченко як митець, який найповніше відобразив ментальність свого народу, і сам є „всуціль екзистенційний”³.

Саме з таких позицій ми будемо говорити про еволюційність фемінних (що певною мірою корелюють з романтичними, революційними, емоційними, язичницькими, прометеївськими аспектами) та маскулінних (реалістичних, раціоналістичних, християнських) тенденцій. Адже гендерні студії надають перевагу пошуку злагоджених форм існування множин, а не домінування єдино правильної думки чи бінарного мислення.

Перед тим, як зосередитись на визначеному часовому відрізку, розглянемо характеристики фемінного і маскулінного в культурі та визначимо гендерну етнокультурну своєрідність України.

Голландський антрополог Г. Хофстеде, обґрунтувавши застосування концептів фемінності і маскулінності як критеріїв системи оцінки різних культур, визначив ціннісні орієнтації, притаманні їх представникам. На думку вченого, у середовищі маскуліної культури високий соціальний статус вважається доказом особистої успішності; цінується все велике, масштабне; дітей навчають захоплюватися сильними; невдах уникають; демонстрація успіху вважається хорошим тоном; мислення тяжіє до раціональності; присутня сильна диференціація ролей у сім'ї; люди багато піклуються про самоповагу. А серед представників фемінних культур на перший план висувається

---

² Є. Нахлік, *Доля – LOS – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики*, Львів 2003.

³ В. Пахаренко, *Начерк Шевченкової етики*, Черкаси 2007, с. 4.

необхідність консенсусу; цінується турбота про інших; оберігаються почуття оточуючих людей; красивим вважається маленьке; чітко виявлена симпатія до пригноблених; високо цінується скромність.⁴

Художні традиції різних народів можуть характеризуватись через констатацію відносного домінування фемінності чи маскулінності. У традиціях Сходу, пов'язаних з буддизмом, переважає децентрація: „Саме прагнення намалювати рослину чи тварину означає, що в людині є щось відповідне цій рослині або тварині... При цьому свідомість повинна бути цілком вільною від суб'єктивних егоцентричних мотивів... Тоді людина, що споглядає об'єкт, перестає усвідомлювати себе як відмінну від нього і ототожнюється з ним”⁵ (С. Рубінштейн).

У класичній західноєвропейській культурній традиції домінує маскулінний аспект індивідуалізації та відособлення. „У природі ми бачимо силу, яка поглинає інші сили..., а мистецтво якраз і є її пряма протилежність, вона виникає із зусиль індивідуума, що опирається руйнівній силі цілого (І. Гете)»⁶.

Існує думка, що слов'янський світ через його розташування на межі східної (фемінної) і західної (маскулінної) культур специфічно поєднує їх риси. Зокрема міркуючи про Захід і Схід, Н. Хамітов висновує, що слов'янський світ дуже непростий і неоднорідний, адже займає проміжне становище.⁷ На думку науковця, ступінь наближення слов'янства до заходу визначається мірою христич-

---

⁴ Т. Грушевицкая, *Категоризация культуры по Г. Хофстеде: концепция ментальных программ*, Москва 2003, с. 243-250.

⁵ О.Завгородня, *Психологія художньо обдарованої особистості: гендерний аспект*, Київ 2007, с. 28.

⁶ *Ibidem*, с.28.

⁷ Н. Хамитов, *Философия человека: поиск пределов : пределы мужского и женского: введение в метаантропологию*, Киев 1997, с. 7.

янства.⁸ Вважаємо, що особливе географічне розташування України в осерді слов'янства, а також на межі православ'я і католицизму, зумовлює ще більше можливостей для діалектики фемінного і маскулінного.

У результаті виникає гендерна своєрідність, яка потребує окремої уваги. Адже вона не може бути означена з позиції екстраполяції традиційних уявлень окремо про фемінні чи маскулінні культури. Виходячи з цього, у національному контексті говоримо про фемінні і маскулінні тенденції.

У розвідці *Світовідчужання українця* О. Кульчицький підкреслює особливе значення „межових ситуацій”. „В історичному аспекті формації української психіки притягують „межові ситуації” (в екзистенційному розумінні) – „загрози смерті”, „випадковості”, „терпіння”, що їх витворила геополітична ситуація України, „окраїнної”, плідючої, багатой, межової смуги поміж Заходом і Сходом.”⁹ Така межово-екзистенціальна ситуація, на думку дослідника, призвела до формування авантюрично-козацького життєвого стилю та стилю притаєного існування, що характеризується зверненням до себе і власної інтимності.

Посилаючись на гіпотезу Р. Бенедікт про східні культури як „культури сорому”, де мотивом до вчинку є страх перед людським осудом, некритичне сприйняття корпоративних норм, і західні як „культури вини”, де головний регулятор поведінки – внутрішнє почуття вини перед Богом і собою, М. Попович припускає, що „українське селянство у XVIII ст. тяжіло до сімейно-кланової корпоративності з „культурою сорому”, хоч і мріяло про козацький соціальний статус, тоді як козацтво формувало свою „культуру вини” і поняття власної, особистої, індивіду-

---

⁸ *Ibidem*, с. 16.

⁹ О. Кульчицький, *Світовідчужання українця*, Київ 1992, с. 53.

альної честі і внутрішньої свободи”¹⁰. Якщо висловитись із позицій гендерного підходу, то в „культурах сорому” переважають фемінні тенденції, а в „культурах вини” – маскулінні.

М. Грушевський міркує: „Мені здається, що історична доля Галичини віками впливала на пониження в тутешній українській людності елементів ініціативи, сміливості, активності і заступила їх прикметами пасивної відірваності, пасивного завзяття, упертості... Все енергійніше, сміливіше, багате ініціативою тягнулося з Галичини на полудень і схід, між те довірлівіше, рухливіше, гарячіше життє. На місці лишилося пасивніше, важче, органічно не здатне до риску, боротьби”.¹¹

Суголосною є думка М. Шлемкевича: „Усе відважніше, готове до ризику, більш фантазійне, легше до руху, більш емоціональне – кидає західні землі і продирається на схід, у степ, де небезпечно жити від татарських наскоків, зате вільніше жити від польської панщини... Отже все спокійніше, більш слухняне до закону, менш ризикантське, сказати б, реалістичніше, – сиділо далі на своїй землі, хоч в чужій неволі”.¹² Обидва дослідники, характеризуючи галичан, називають риси, які традиційно асоціюються з фемінністю: консерватизм, традиціоналізм та пасивність. А в українців-степовиків впадають у вічі енергійність, сміливість, ризикованість, динамізм, що зазвичай пов’язуються з маскулінністю.

Аналізуючи український народний характер і світогляд, М. Чижевський відзначав присутність одночасно двох рис. По-перше, естетизму, що включає емоційність, гумор, сентименталізм, чутливість, ліризм. По-друге, індивідуалізму

---

¹⁰ М. Попович, *Григорій Сковорода: філософія свободи*, Київ 2007, с. 37.

¹¹ М. Грушевський, *Наша політика*, Львів 1911, с. 58-59.

¹² М. Шлемкевич, *Галичанство*, Львів 1997, с. 33.

та прагнення свободи, які іноді конфліктують з естетизмом через його примирливість і прийнятливність. Разом з тим, індивідуалізм лежить в основі позитивних форм творчості й активності. Науковець виділяє також неспокій і рухливість, що притаманні швидше як психічні характеристики творчим людям. З ними пов'язані сприйнятливність нового, схильність до еволюції. У комплексі цих рис, на думку дослідника, в зародку концентровано історію українського народу.¹³

Отже, ментально Україна має потенціал, для розвитку і фемінної, і маскулінної доміант у культурі. Утім, ще при вивченні українського суспільства XVIII століття дослідники розглядають фемінність і маскулінність у зіставленні як відокремлені шляхи культурного розвитку.

Вважаємо, що саме у першій половині XIX століття у контексті українського романтизму відбувається докорінна переоцінка названої дихотомічності. Свого часу Є. Маланюк відзначав „своєрідний” романтизм Т. Шевченка, що, „завдяки національній повнокровності, був завжди доведений до кінця, опуклий, яскравий, живий і реальний”.¹⁴ У творчості Т. Шевченка означені різнобіжні тенденції осмислюються по-новому і виявляються гармонійною синергією. Козаки і селяни, виділені М. Поповичем як полярні категорії суспільства, сучасного Г. Сковороді,¹⁵ у *Кобзарі* постають як єдина нація – формується національна ідея. На думку О. Кульчицького, розбудивши національну свідомість західноєвропейських народів, романтизм знаходить сприятливий ґрунт серед слов'янських країн, зокрема в Україні, специфічним чином переломившись через її соціокультурне життя.¹⁶

---

¹³ Д. Чижевський Д. *Шевченко і релігія*, [в:] Шевченко Т. Г., *Повне видання творів*, за ред. П. Зайцева, Т. 9, Чікаго 1960, С. 15-16.

¹⁴ Є. Маланюк, *op. cit.*, с. 35.

¹⁵ М. Попович, *op. cit.*, с.37.

¹⁶ О. Кульчицький, *op. cit.*, с. 48-60.

Описані вище етнокультурні особливості, а надто чутливість, кордоцентризм, разом із естетичним і суспільним досвідом усєї попередньої науки закономірно відобразилися в українській естетиці. Посилаючись на дослідження Т. Бовсунівської,¹⁷ зауважимо, що досягненнями українського романтизму, який народився з власних національних джерел філософської думки й активно функціонував від початку XIX століття до кінця 60-х років, є подолання дихотомій, проголошення духовно-матеріальної totoжності світу, дорівняння естетики до етики, відсутність суперечностей форми і змісту як мистецької колізії. Романтики звертаються до ідеї серця, проголошують кордоцентризм ментальною і естетичною категорією. Визначальною рисою української ментальності є „кордоцентризм”. На переконання М. Костомарова, серце присутнє у кожному акті мислення. Звертаючись до творчості Т. Шевченка, він висуває припущення, що основним критерієм народності митця є велике народне серце, яке породжує поетичні співи: „Від того кожен – будь лише у нього хоч кілька тих поривань, що сповнюють внутрішній світ малоросіянина, – буде настільки пройнятий поезією Т. Шевченка, що забуде, чи чуже це, отримане зовні, чи власне, особисте, що явилось у області серця з незапам’ятних часів, як перші ідеї дитинства”.¹⁸ Романтики побудували мистецький принцип народності на основі філософського й естетичного осмислення сквородинівського погляду на серце. Саме серце вважають українські романтики джерелом народного духу і звертаються до народних джерел, аби успадкувати народну душу. „Синтез національного й романтичного концентрованого втілення набув у одній з найзначніших і найпоширеніших течій романтизму,

---

¹⁷ Т. Бовсунівська, *Феномен українського романтизму: основні параметри каталогізації та ідентифікації*, Київ 1998.

¹⁸ *Ibidem*, с. 134.

яку можна назвати народно-фольклорним романтизмом, оскільки її визначальною поетикальною інтенцією є орієнтованість на фольклор і народнопоетичне мислення” (Д. Наливайко).¹⁹ Серце може бути означене як центр людської істоти, духовно-душевна цілісність. М. Бердяєв, вказуючи на принципову відмінність духу і душі, зазначає, що їх розрізнення не тотожне відділенню. „Дух зсередини зрощується з душею, преображаючи душу”.²⁰ Отже, український романтизм наближається до гармонізації фемінного (душа) і маскулінного (дух).

У творчості Т. Шевченка культурні концепти фемінного і маскулінного згармонізувались як підґрунтя національної ідентичності. Значення цього феномену для національної консолідації виняткове, адже до середини ХІХ століття в українському суспільстві більшість тогочасного „заможного стану” вже втратила ознаки своєї національної приналежності. За спогадом О. Афанасьєва-Чужбинського, „діти..., особливо дівчатка, від годувальниць потрапляли або до іноземних няньок, або до таких, які говорили по-російському, і кожне українське слово ставилося їм у провину і тягло за собою покарання. Ще хлопчики могли навчитися по-українському, але дівчаткам треба було докласти багато праці, щоб розуміти „по-мужицькому”.²¹ Промовистою є висловлена О. Корсуном у листі до Т. Шевченка від 2 травня 1842 року скарга на труднощі з поширенням у Харкові альманаху „Сніп” (1841 р.): „Надрукував 600, продав 50, роздарив 200, а 350 не знаю, куди й діти. – Пани кажуть: „Нащо нам, хіба ми

---

¹⁹ Д. Наливайко, *Шевченко, романтизм, націоналізм* [в:] „Слово і Час”, № 3, 2006, с. 5.

²⁰ Н. Бердяєв, *Філософія вільного духа* [в:] *Диалектика божественного и человеческого*, Москва, Харків 2003, с. 32.

²¹ *Спогади про Тараса Шевченка*, за ред. І. Дзеверіна, Київ 1982, с. 88.

школярі, чи що? – А пані кажуть: „Нет, не читаю таких книжок. Я тэрпэць не можу малосерыйського языку”.²²

Аналізуючи діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, М. Драгоманов, зазначав: „І стали вони (братчики. – Авт.) на такій думці, що не на дипломатію треба слов'янам уповати, що до сього діла треба нових людей і сили нової, а тією силою повинна бути чистота серця, праведна освіта, свобода простого люду й християнська самопожертва. Найкращим способом ширити свою проповідь вважали вони усне й печатне слово й добру науку дівчат як матіроч і сестер тих діятелів, що мали колись вирости серед стуманілого люду й холодного, лінивого панства. Тим-то вони поставили піклуватись, щоб на Україні постало якнайбільше письменного й тямущого жіноцтва”.²³ Таким чином, братчики усвідомлювали необхідність поєднання зусиль і чоловіків, і жінок для гармонійного майбутнього держави, що постане після того, як “церков-домовина / Розвалиться ... і з-під неї / Встане Україна. / І розвіє тьму неволі, / Світ правди засвітить, / І помоляться на волі / Невольничі діти!..” (*Великий льох*).

Доходимо висновку, що український романтизм створив передумови для гармонізації жіночого і чоловічого в українському контексті. Гендерні особливості культури – один зі значущих факторів, які впливають на світогляд письменника, а відповідно і його творчу самореалізацію як у преференціях фемінного чи маскулінного, так і в особливостях їх відображення. Утім, спираючись на культуру, творчо зорієнтована людина спроможна корегувати ментальні настанови. Гендерний розгляд художнього світу Т. Шевченка у контексті європейської романтичної тра-

---

²² *Листи до Т. Г. Шевченка. 1840–1861*, ред. Є. Кирилюк, Київ 1962, с. 17.

²³ М. Драгоманов, *Шевченко, українофіли і соціалізм*, Київ 1991, с. 345.

диції, яка зображала жінку переважно у ролі споглядання чи самолюбвання, дозволяє окресити своєрідність світогляду митця. У творчості Т. Шевченка як національного поета концепти фемінного і маскулінного не просто відобразились. Митець увібрав у себе досвід етнічний, пропустивши його крізь серце. „Не знаю, – писав С. Єфремов, – чи у всесвітній літературі пролунав коли-небудь ще один такий крик серця з безмірної туги та жалю за рідним краєм, чи знайдеться поет, що б так дуже любив свій край, побирався за ним і так до нього рвався”.²⁴

У творчості Т. Шевченка як національного поета концепти фемінного і маскулінного переосмислюються і виражаються як гармонійна синергія. Пропустивши крізь власне серце етнічний досвід українців та культурний контекст європейської романтичної традиції, митець сходить до високогуманної ідеї гендерної рівноваги, яка є формулою „сердечного раю” для українців та має націєтворчий смисл для України.

---

²⁴ С. Єфремов, *Історія українського письменства*, Київ 1995, с. 368.